

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT

UDGIVET AF HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

ved W. Christiansen, Chr. Stenz og Inger Bjørn Svensson

INDHOLD :

Troels Fink:

Sønderjysk lokalhistorie og dansk rigshistorie

Erik Kroman:

Ærø og Sønderjylland

Robert Huhle:

Mads Clausen

Hary N. J. Petersen:

Tvungen soldat

Elevtal i de hjemmetyske skoler

Hvad betød »Lade«?

Boganmeldelser

Sønderjysk Månedsskrift

der udsendes af *Historisk Samfund for Sønderjylland* som selvstændig publikation, koster 20.00 kroner årlig i abonnement (frit tilsendt). Abonnement og enkeltnumre (2.00 kroner stykket plus porto, særnumre beregnes der dog en højere pris for) kan bestilles hos ekspeditionen, Landsarkivet, Åbenrå, tlf. (046) 2 27 04, eller på redaktionens adresse, H. P. Hanssensvej 9, Haderslev, tlf. (045) 2 17 37. Prøvenummer tilsendes gratis på anmodning.

MØLLER PÅ ALS

af HANS LINOW og JENS LAMPE

»Fremragende værk om mølleriets historie gennem tiderne . . .«

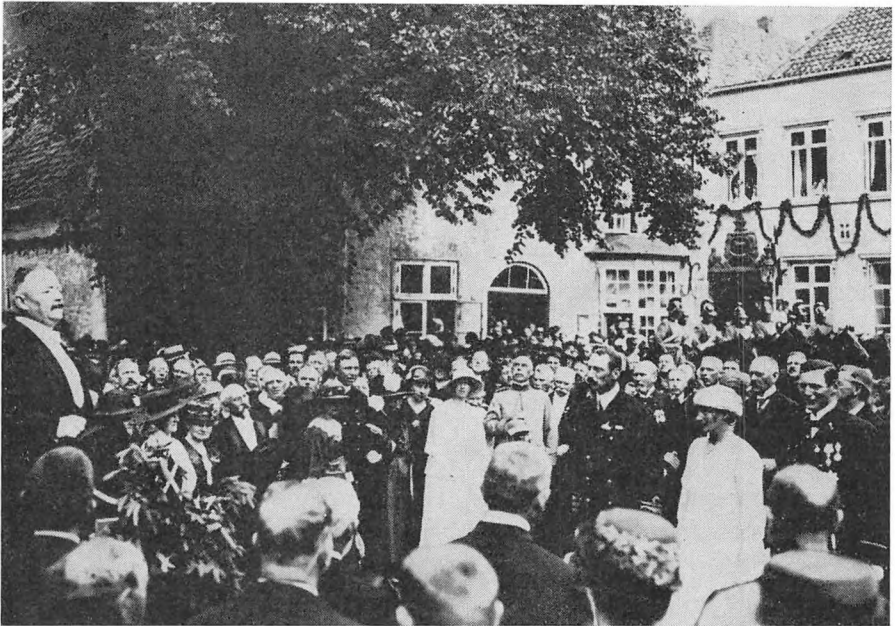
Jydske Tidende.

»Et fint kulturhistorisk værk . . .«

Jyllands-Posten.

FORLAGET FAKLEN

Åbenrå

At den historiske interesse er udbredt i dag, fremgår blandt andet af oplagstallet på 80.000, som 14-bindsværket »Danmarks Historie« fra Politikens forlag er trykt i. Den gode billedredaktion bidrager utvivlsomt til succesen, idet man har prøvet at finde nye illustrationer til kendte temaer. Her er således (fra bind 13) et lidet kendt fotografi fra genforeningstiden, der viser Christian X's ankomst til Tønder, hvor han bydes velkommen af den tyske borgmester Olufsen. (Foto udlånt fra Politikens forlag).

Sønderjysk lokalhistorie og dansk rigshistorie

Ved Dansk Historisk Fællesforenings årsmøde i Tønder holdt professor, dr. phil. Troels Fink, Flensborg, den 27. august et foredrag, der her gengives efter manuskriptet.

Den historiske interesse gør sig i disse år stærkt gældende i Danmark; de historiske selskaber, amtssamfund og museer udsender publikationer i et omfang som aldrig før, og deres arbejde finder almindelig påskønnelse. Et eksempel på den store historiske interesse er også den nye store sammenfattende Danmarkshistorie, som er blevet udsendt på Politikens Forlag. Den har kunnet sælges i et oplag på 80.000 eksemplarer; det er en publikumssucces ud over det almindelige. Forfatterne er ansete videnskabsmænd, men fremstillingen er i bedste forstand populær. Illustrationerne til Danmarkshistorien er særdeles velvalgte, og det er således en udsøgt fornøjelse at læse disse mange bind.

Jeg nævner dette værk som en optakt til denne redegørelse for sønderjysk lokalhistorie og dansk rigshistorie, fordi jeg derved kan få et ud-

10-66

gangspunkt i en indvending af mere almindelig art; ja, indvending er for stærkt et ord, men det er for lidt at nøjes med at sige, at det er et karakteristisk træk ved bogen. Måske kunne man sige, værket har en vis begrænsning. Det kan bedst forklares på den måde, at forfatterne ubevidst og da også let forståeligt i mange tilfælde ligesom har tilbageprojiceret det nuværende Danmark i omfang og idé på de foregående historiske perioder, uanset at det danske rige eller det danske monarki tidligere havde en større udstrækning, og uanset at de ansvarlige politikere var ledet af andre forestillinger og hensigter end naturligt for dem, der styrer det nuværende Danmark; »statsræsonen« var en anden, kan man sige. Selvfølgelig er Skånes fællesskab med Danmark og den dansk-norske forbindelse omtalt, og naturligvis er forholdet til hertugdømmerne Slesvig og Holsten indgående behandlet. Men sigtet eller synsvinklen er kongerigsk-dansk; vel at mærke som kongeriget er blevet afgrænset i 1920; der kan anføres gode forklaringsgrunde på dette forhold. På tilsvarende måde anskuer norske historikere ofte fællesskabstiden 1380–1814 isoleret uden dybere forståelse for rigshelheden; og i landet Slesvig-Holsten har historikerne en lignende tendens til at projicere det nuværende begreb Slesvig-Holsten tilbage på tidligere perioder, hvor man må skære en hæl og klippe en tå for at få det til at passe. Tendensen er overalt den samme, blot er der den lille forskel, at Københavns centrale stilling i riget i tidligere tider har bevirket, at danske historikere måske tager lidt større hensyn til helheden end deres kolleger i Norge og i »hertugdømmerne«. På den anden side er det også de danske historikers særlige pligt at holde det historiske rigsbegreb klart i de skiftende faser. Den før omtalte begrænsning kan måske også udtrykkes på den måde, at Politikens Danmarkshistorie er grundigt lokalhistorisk underbygget for det nuværende Danmarks vedkommende; det er den kun i mindre grad for Norges og hertugdømmernes vedkommende, selv om der her findes omfattende forarbejder, der kunne benyttes.

Disse almene betragtninger er anført som baggrund for det synspunkt med hensyn til den sønderjyske lokalhistorie, som ligger til grund for denne redegørelse, at Sønderjyllands historie ikke kan anskues ud fra det nuværende Danmarks afgrænsning eller ud fra det nuværende land Slesvig-Holsten i sin begrænsning, simpelt hen fordi Sønderjylland er delt mellem Danmark og Tyskland; den sønderjyske historieforskning må principielt bryde med de nugældende statsretslige rammer, hvor meget vi end anerkender den gældende statsretslige tilstand. Den sønderjyske historie er en integreret del af den danske historie, men den peger ud over den begrænsning, som danske historikere undertiden ubevidst pålægger sig selv. Sønderjyllands historie er på mange områder forbundet med den holstenske; der findes også en slesvig-holstensk problemstilling, men i den kan den sønderjyske historie ikke indordnes. Sønderjyllands historie bryder de nu-

tidige rammer og giver derved helheden et videre perspektiv, som igen kronologisk set kan være stærkt forskudt.

Der er ovenfor henvist til dansk, norsk og slesvig-holstensk historie – altså elementerne i den gamle helstat, men det samme forhold, at den sønderjyske historie trods statsretsligt givne afgrænsninger i forhold til Danmark og Tyskland, gør sig også gældende for senere perioder. I tiden 1866–1920 var Sønderjylland som en del af provinsen Slesvig-Holsten indlemmet i Preussen. Mødet mellem den preussiske stat og den danske befolkningsdel i Sønderjylland slog gnister. Det er der berettet meget om, men man har i tidligere sønderjysk historieskrivning ikke indgående nok beskæftiget sig med den preussiske faktor som sådan; man mødte den i dens groveste skikkelse og bedømte den derefter, men dens forudsætninger var mere nuancerede, end man ved første øjekast lægger mærke til, og der ligger her en opgave og venter på en ung historiker, der kan klargøre også nuancerne. Efter 1920 spillede det preussiske element en aftagende rolle; men til gengæld blev i årene 1933–45 den tyske nazisme en faktor både i Syd- og Nordslesvig, om end dens virkning var vidt forskellig. Efter 1945 er Sønderjylland historisk set både integreret med kongeriget Danmarks og med landet Slesvig-Holstens udvikling, og i videre forstand må man også drage forholdene i forbundsrepublikken Tyskland ind i billedet. Men denne periode er knap nok blevet historie endnu; her må statskundskabsdyrkerne træde til. Det er en interessant opgave at foretage sammenligninger mellem dansk og tysk samfundsliv i videste forstand. Vi står over for den karakteristiske situation, at det gamle hertugdømme Slesvig som historisk begreb har overlevet alle delinger og alle statsretslige omskiftelser. Som folkeretligt begreb ophørte hertugdømmet Slesvig at bestå med Preussens okkupation og inkorporation i 1866; som historisk begreb er det mærkværdigt levende den dag i dag. De senere års historiske forskning giver eksempler derpå, og de aflægger desuden vidnesbyrd om, at det er nødvendigt, hvis man vil forstå landsdelens historie, at bryde mange skranke og søge sammenhænge hen over skel, der senere er oprettet. Derved har den sønderjyske historieforskning en funktion både til dansk og tysk side, der peger ud over al snæverhed og ud over den hævdvundne nationale begrænsning.

Der er i den sidste halve snes år kommet en række betydningsfulde arbejder inden for den sønderjyske historiske forskning. Den omfattende tidsskriftslitteratur er i denne gennemgang ladet ude af betragtning, og der er ikke gjort forsøg på at foretage en sammenligning med den senere tids historiske produktion fra tysk side. Men ved at give en oversigt over de senere års danske bidrag til sønderjysk historie, skulle det være muligt med nogle eksempler at underbygge de påstande, jeg har fremsat. Blandt de arbejder, der er fremkommet i løbet af de seneste år, må jeg lade en del

ligge; her kan jeg kun fremhæve nogle enkelte, som særlig viser de karakteristiske træk. Jeg vil gerne begynde med et lokalhistorisk arbejde i strengeste forstand, men med vidt perspektiv, seminarielektor Gottlieb Japsens afhandling: »Den nationale udvikling i Åbenrå 1800–1850« (1961). Denne lokalt stærkt begrænsede afhandling spejler på en fremragende måde det store i det små. Det er i realiteten en skildring af den gamle helstats indre opløsningsproces illustreret med eksempler fra Åbenrå. Det klassiske danske værk om den nationale brydningstid i 1830'erne og 1840'erne er skrevet af P. Lauridsen, og det bærer titlen »Da Sønderjylland vågnede« (1909–22); i dansk historie er denne titel blevet den traditionelle etikette, der sættes på denne fase i udviklingen. Japsens bog kunne i modsætning hertil kaldes: »Helstatspatriotismens sammenbrud«. Et citat vil vise udgangssituationen: »Det danske monarki var for åbenråerne fædrelandet slet og ret, og København hovedstaden; kongeriget var nært og fortroligt, men Tyskland et fremmed land.« (s. 165). Japsen har vist, hvorledes den ældre slesvig-holstenisme naturligt lod sig indpasse i helstatens rammer, medens derimod den slesvig-holstenske doktrin, som den blev udformet fra ca. 1840, i sin kerne var revolutionær, og dens konsekvens var følgelig statens opløsning. Japsen forklarer bedre end det før er sket, at den større hensyntagen til det danske sprog, der i 1840 fandt udtryk derved, at dansk blev retssprog, hvor det var kirke- og skolesprog, medførte en heftig slesvig-holstensk reaktion; denne uvilje mod dansk sprog og kultur tog til i de følgende år. Sprogspørgsmålets politisering har haft vidtrækkende følger; det er dem, man nu over hundrede år senere må se at overvinde. Slesvig-holstenerne kunne ikke dengang give indrømmelser til det danske sprog uden at frygte afgørende politiske tab; det fremgår også klart af Japsens bog, at det først var i 1848, at vandene deltes endeligt i national henseende i Åbenrå som andetsteds.

Det betydningsfulde i Japsens bog ligger i stoffets integrering. Man ser hvordan sproglige, sociale, kulturelle og politiske elementer indvirkede på hinanden; tillige er de lokale forhold i Åbenrå sat ind i den almindelige danske og i den slesvig-holstenske sammenhæng; muligvis kunne desuden den almindelige tyske udvikling omkring 1840 være draget mere med ind i helheden. I 1840 blussede nemlig den tyske nationalisme voldsomt op i forbindelse med en fransk-tysk spænding ved Rhinen. Med begejstring sang man i denne tid i Tyskland: »Sie sollen ihn nicht haben, den freien deutschen Rhein.« I forhold til bogen som helhed er denne indvending ganske underordnet, og den anføres kun som eksempel på, at der er en europæisk dimension ved siden af den dansk-tyske.

En anden lokalhistorisk afhandling med bredt perspektiv, men fra en helt anden tid, er seminarielektor H. V. Gregersens: Den Lüneburgske Saltoktroi« (1962). Ved første øjekast kunne man tro, at det drejede sig

Sønderjyllands deling i 17. århundrede

I 1544 deltes Sønderjylland og Holsten mellem 3 af Frederik I.s sønner. Den ene døde barnløs i 1580, og derefter bestod der to hoveddele, den kongelige og den gottorpske. Forinden var der af den kongelige del udskilt et område, der tilfaldt Hans d. Yngre. Dette distrikt, der her er skraveret under eet, deltes i 1622 mellem 5 af hans sønner. Ærø, der ikke ses paa kortet hørte med til denne del. Adelsomraaderne laa under kongerne og gottorperne i fællesskab. I Vestslesvig fandtes fra Dronning Margrethes tid »de kongerigske enklaver«.

Sønderjyllands indviklede administrative forhold i delingstiden fremgår klart af ovenstående kortskitse af området efter delingen i 1544. (Fra Troels Fink: Rids af Sønderjyllands Historie).

om nedersaksisk lokalhistorie, eftersom Lüneborg ligger i et gammelt nedersaksisk område; men bogens centrale del er en fremstilling af et forsøg, der omkring år 1700 blev gjort på at oprette et saltmonopol fælles for den kongelige del og den hertugelig-gottorpske del af hertugdømmet

Kong Frederik III (1609–1670).

Slesvig. Hermed er vi inde på de fortvivlede slesvigske delinger; og så plejer vore landsmænd fra den øvrige del af Danmark i stilhed at slå kors for sig og bede om, at denne kalk må gå dem forbi. Delingerne repræsenterer faktisk et svært stof; men har man først orienteret sig lidt, er det vældig interessant. Her gør vi imidlertid begyndelsen i Lüneburg, hvis saltproducenter omkring 1700 var ivrige efter at sikre sig en fast afsætning, medens statsmagten var ivrig efter at skaffe sig faste indtægter; men det var en halsløs gerning i et sådant administrativt kaos, som Sønderjylland dengang var, at standse smughandelen; den spottede ethvert monopol. De kongerigske enklaver var nemlig ikke med under ordningen – og de adelige godsejere ej heller; så der var rig lejlighed til at organisere smughandel; samtidig var interessen for at få det gode engelske salt tiltagende. Monopol-planen kunne ikke gennemføres; men ved at følge dens skæbne har H. V. Gregersen givet et levende billede af de vanskelige politiske forhold i det delte Slesvig, hvor konge og hertug stod i skarpt modsætningsforhold til hinanden; selv da hele Slesvig i 1713 var kommet under kronen, kunne monopollet ikke gennemføres; H. V. Gregersen har med sin bog ikke alene givet bidrag til at forstå tidens økonomiske historie, hvad Sønderjylland angår, men han har samtidig ved at drage engelsk kilde-materiale ind belyst hertugdømmets placering i den store handelssammen-

Frederik III, hertug af Holsten-Gottorp (1597–1659). Hans mor, prinsesse Augusta, var søster til kong Christian IV, og hans datter Eleonora ægtede 1654 Karl X Gustaf.

hæng imellem Danmark, Norge, England og Nordtyskland. Gregersen har også benyttet Lillebælt-toldregnskaberne, og det fremgår klart, hvilken værdifuld kilde disse regnskaber er.

I den traditionelle historiefremstilling mærker man, at tyske historikere har en naturlig sympati både for det gottorpske fyrstehus og for det slesvig-holstenske ridderskab, medens danske historikere naturligt har sympatien på kongens og rigets side. Derfor er den danske indsats med hensyn til udforskning af den gottorpske periodes historie – det var tiden 1544–1713 (i strengeste forstand til 1773) – fortrinsvis knyttet til det udenrigspolitiske aspekt, medens de indre forhold og kulturlivet er blevet mere indgående behandlet af slesvig-holstenske historikere. Denne regel gælder ikke mere. Historisk Samfund for Sønderjylland udsendte i 1965 en betydningsfuld kilde til gottorpsk kulturhistorie, nemlig »Jacob Fabricius den Yngres optegnelser 1617–1644«. Der er hermed løst en meget vanskelig videnskabelig opgave. Æren herfor tilkommer den fremragende sprogmand pastor A. Andersen, Haderslev. Jacob Fabricius' optegnelser er skrevet i et sammensurium af højtysk, plattysk og latin, og bladene lå i den største uorden. Flere forskere har tidligere forsøgt at betvinge stoffet, men

Kong Frederik IV (1671–1730).

først nu er opgaven løst. Udgaven indeholder foruden originalteksten en oversættelse af det hele til dansk. De fleste optegnelser stammer fra 1620'erne; i mange tilfælde er det notater fra måltiderne ved hoffet. Hertug Frederik III af Gottorp var dengang endnu en forholdvis ung mand. Han havde megen sans for musik og holdt også af et godt glas vin; om sammenhængen mellem musik og vin nåede han til følgende opfattelse: »Wenn man lustig ist in convivio, so klinget zuerst, wenn man noch nüchtern ist, Seitenspiel, Laute, Violen sehr wohl; wird man aber was lustiger, es müssen Zincken und Posaunen gehen; wo man aber gar truncken wird, so müssen Trompeten und Posaunen das beste tun.«

Jacob Fabricius' optegnelser er en guldgrube for den, der vil have træk til at illustrere hverdagen ved et fyrstehof i det 17. århundrede, men ligeså betydningsfulde er notaterne som kilder til belysning af tidens politiske og religiøse tankegang. De vil også bidrage til at give et mere nuanceret syn på forholdet mellem Gottorp og kronen. Bl. a. træder billedet af kong Christian IV frem med nye træk især i perioden indtil katastrofen i Kejserkrigen 1625-29.

Gennem den sønderjyske lokalhistorie stilles således en kilde af stor almen værdi til rådighed både for hjemlige og fremmede forskere.

Medens Gottorperhoffet repræsenterede et midtpunkt for tidens højeste

Frederik IV, hertug af Holsten-Gottorp (1671–1702). Hans mor, prinsesse Fredericke Amalie, var søster til kong Christian V. Han ægtede 1698 Karl XII's søster prinsesse Hedevig Sofia.

dannelse inden for det tyske kulturområde, var der i den kongelige del end ikke tilløb til at danne noget dansk kulturelt centrum, tværtimod, under enevælden fra 1660 blev tendensen til at give tysk sprog og dannelse en helt dominerende stilling i den kongelige del af Sønderjylland fremherskende; men i begyndelsen af det 18. århundrede, blev sprogproblemet aktuelt ud fra et voksende behov for hjælpemidler i gudstjenesten i den del af Sønderjylland, hvor dansk var kirkesprog. Den pietistiske trosretning fremkaldte i Tyskland en stor salmeskat, som præsterne i de nordlige dele gennem oversættelser ønskede at gøre tilgængelig for deres menigheder. Flere tilløb kendes fra denne tid, mere varig betydning fik en salmebog på dansk udgivet af præsten i Varnæs Bertel Christian Ægidius; den blev trykt i Flensborg i 1717 og kaldtes Flensborgsalmebogen. På denne baggrund må Hans Adolf Brorsons rige salmedigtning vurderes. Om disse salmebøger og andre kirkelige og kristelige bøger fra tiden 1717-1740 – Brorsontiden kan man sige – handler pastor H. Hejselbjerg Paulsens disputats fra 1962 »Sønderjydske Psalmesang 1717–1740«. Afhandlingen er ikke alene kirkehistorisk interessant, men den kaster også nyt lys over det sproglige problem i Sønderjylland, og den viser de meget store vanskeligheder,

som de dansktalende menigheder stod over for, når de skulle have tilfredsstillet deres behov for trykte hjælpemidler. Den tanke, at indføre salmebøger og katekismer fra Danmark lå uden for tidens forestillingskreds. Stiftsgrænsen mellem Slesvig og Ribe bispedømmer gennem det vestlige Sønderjylland viste sig som en meget ejendommelig kulturgrænse, uanset at dansk var kirkesprog på begge sider af denne grænse. I de dansktalende egne i Slesvig stift måtte man i høj grad ty til selvhjælp. Ovenfra var der kun ringe forståelse for menighedernes behov.

Men samtidig med, at en række præster søgte at løse de nærliggende opgaver, var de med til at formidle de åndelige strømninger, der fulgte med pietismen, og som gik fra syd til nord. Hele denne proces kan kun forstås i sammenhæng med den samtidige religiøse bevægelse i Nordtyskland, og afhandlingen har også interesse ved at belyse den særprægede fase i den dansk-tyske kulturbrydning i pietismens tid. Vi står igen over for en lokalt begrænset afhandling med et vidt perspektiv.

Det samme kan man sige om seminarierektor dr. Asger Nyholms afhandling »Nationale og religiøse brydninger i Tønder på sprogreskripterens tid« (1958). Den repræsenterer for Tønders vedkommende, hvad Japsens bog repræsenterer for Åbenrå. I Tønder dukkede det nationale problem først for alvor op et årti senere end i Åbenrå. Indgående og med dyb trang til at yde historisk retfærdighed mod de parter, der dengang stod stejlt over for hinanden, har dr. Nyholm klargjort bestræbelserne for at finde en *modus vivendi* for de to nationaliteter. Et væsentligt kapitel er viet til den såkaldte »Klosterbevægelse«, en bevægelse hjemmehørende i Vestslesvig, der var inspireret af N. F. S. Grundtvig. Den ønskede sproglig frihed i kirke og skole; det var ideer, der først er blevet alment anerkendt efter 1920.

Inden for rækken af skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland er der også ét, som falder lidt uden for den ramme, jeg har valgt, eftersom det har en slesvig-holstensk problemstilling. Det er rigsarkivar Johan Hvidtfeldts doktorafhandling: »Kampen om ophævelsen af livegenskabet i Slesvig og Holsten 1795–1805« (1963). Den skal nævnes, fordi derved grænsen for sønderjysk historie kan trækkes til den anden side, mod syd. Godsherrevældet og livegenskabet havde sit tyngdepunkt i Holsten; og de, der ledede ridderskab og godsejere, havde fortrinsvis tyske forudsætninger. I sin kerne belyser bogen forhandlingerne mellem på den ene side ridderskabet og de borgerlige godsejere i hertugdømmerne og på den anden regeringen i København om ophævelsen af livegenskabet. (Det blev endelig ophævet i 1805). Det er således et centralt helstatshistorisk emne, der hermed er taget op. Det rummer en del af den lokalhistoriske underbygning, der skal til for at give den ældre danske historie den rette dimension. Som et eksempel på, at man må komme ud over det nu-

nuværende Danmarks grænser i moderne dansk historieskrivning, hvis man vil forstå helstatsperioden, er det rimeligt at henvise til dette arbejde. Det giver også anledning til at pege på de mange muligheder, der er for sammenlignende undersøgelser inden for den gamle helstat. Landboreformerne i kongeriget og i hertugdømmerne blev gennemført af den samme regering, men på ret afvigende måde. En sammenlignende undersøgelse ville her vise sig at være meget frugtbar.

Der er i det foregående nævnt en række eksempler på arbejder inden for den sønderjyske lokalhistorie – og det sidste endda på kanten af den – således som den har manifesteret sig i de senere år. For dansk historie i almindelighed er der tale om en væsentlig berigelse. Det er mit håb, at resultaterne i højere grad må indgå i det almindelige historiske billede, som de interesserede i Danmark har af deres lands historiske udvikling.

Sønderjyllands historie har imidlertid også et lokalhistorisk aspekt af en nogen anden art; det gælder ikke mindst den del af historien, der nærmer sig folkloren. Gennem århundreder har dansk og tysk livsform enten mødtes, eller de to former er tørnet sammen i det sønderjyske område. Studiet af byggeskik, stednavne, landbrugets organisationsformer og sproglige ejendommeligheder får derved en interesse ud over det rent lokale. Studiet af de historiske problemer i det dansk-tyske folkelige brydningsfelt giver en naturlig anledning til også at vise interesse for tilsvarende brydnings- eller kontaktfelter i andre europæiske grænseområder. Dybtgående studier vil måske vise flere forskelle end lighedspunkter, men det er også ulejlig-heden værd at se på forskelle.

I de sidste år har der vist sig en stor foretagsomhed inden for arbejdet med den sønderjyske historie. Historisk Samfund for Sønderjylland har en medlemskreds, der slutter godt op, og der er stærk tilstrømning til dens arrangementer. Måske kan denne interesse forklares ved et forhold, jeg ikke særlig har berørt i det foregående, nemlig det vi kalder udlændighedstiden fra 1864 til 1920, da sønderjyderne i trods mod et hårdhændet fremmedregimente måtte skøtte deres åndelige husholdning selv. De spændte politiske forhold 1920–1945 var med til at holde den sande nationalpolitiske modsætning i live. Nu er der indtrådt en udpræget nationalpolitisk afspænding. Måske er den historiske interesse det, der er blevet tilbage, efter at den nationale kamp er klinget af. Hvis dette er rigtigt, kan man blot glæde sig over, at det aftagende nationale modsætningsforhold ikke kun efterlader sig et tomrum af ligegyldighed, men at det har kunnet konverteres til vågen interesse for landsdelens mærkværdige og spændende udvikling i dets vide perspektiv. Denne interesse og den indsats, der er vokset heraf, betyder, at der er tilført landsdelen værdier, der ikke kan måles og vejes, men som er med til at gøre hverdagen rigere og horisonten videre.

Troels Fink

Johs. Mejers kort over Ærø 1646. Foto af den håndtegnede original.

ÆRØ og SØNDERJYLLAND

Søndag den 4. september arrangerede Historisk Samfund for Sønderjylland en udflygt for medlemmerne – den årlige egnsvandring foregik på Ærø, og på sejlturen mellem Mommark og Ærøskøbing fortalte overarkivar, dr. phil. Erik Kroman, København (men født i Marstal) turens deltagere lidt om Ærøs historie:

Ærø ligger ca. to mil fra Als, to mil fra Fyn og to mil fra Langeland for at bruge de gammeldags målbetegnelser. Vi kan derfor sige som Drejø-konen, der sagde om Drejø, at den lå en mil fra Fyn, en mil fra Ærø og en mil fra Taasinge: Herregud, hvor vi dog er blevet anbragt midt i verden. For beliggenhedens skyld kunne Ærø altså lige så godt høre til Sønderjylland som til Fyn. Geografisk må man dog sige, at Ærø nærmest hører til Fyn, idet den begrænser det sydfynske øhav mod Østersøen. Sproget er heller ikke sønderjysk, selv om det heller ikke er fynsk, men har berøringer til begge sider. Det må dog siges at være en ødansk og ikke en jysk dialekt. Ærøboerne har da heller næppe nogen sinde kaldt sig sønderjyder. Før 1864 var de slesvigere, som det dengang hed. Da de ikke er jyder, kan de vel heller ikke være sønderjyder. Ærø hørte da heller ikke i den ældste tid til Sønderjylland.

I ældre beskrivelser af Ærøs historie kunne man læse, at øen første gang omtales i Knytlingasaga 1043 i anledning af et søslag mellem Magnus den Gode og Svend Estridsen ved Ærø. Som vist af Finnur Jonsson har Knytlingasaga imidlertid sin oplysning fra Snorre Sturlusons Heimskringla, og

der er her tale om et slag á Ré, ved Rygen. Første gang Ærø nævnes, er da i et islandsk skjaldekvad om Sigurd Slembes bedrifter, hvor der fortælles om hans kamp med vender 1137 suðr við Erri, hvor han ryddede seks venderskibe. Det er meget betegnende, at første gang Ærø nævnes, er det i forbindelse med venderne. Under borgerkrigene og de svage konger i første halvdel af 12. århundrede blev Danmark og i ganske særlig grad de sydlige øer hjemsogt af venderne. Det er ikke mindst gået ud over en forsvarsløs ø som Ærø med vige, der skar sig dybt ind i øen. Flere steder på sydøerne var venderne endda begyndt at bosætte sig. Sprogforskerne vil udlede Vindeballe ved Tranderup på Ærø og Vindeby på Tåsinge af vender. Omslaget kom som bekendt først med Valdemar den Store og Absalon, der førte krigen over i fjendens land ved talrige ledingstog. Men endnu efter Rygens erobring 1168 rejste venderne sig støttet af Henrik Løve og kastede sig med stor voldsomhed over de danske øer. Beretningen herom findes hos den tyske forfatter Helmold. Det skal ifølge ham særlig være gået ud over Als, hvor kirkerne blev ødelagt og befolkningen taget til fange. Men det er næppe gået mindre ud over Ærø. De to øer har formodentlig ligefrem måttet generobres fra venderne. Det må antages, at det er efter disse begivenheder, at Ærø, der lå som en fremskudt bastion ud mod Østersøen, er blevet stærkt befæstet. Det store borganlæg ved Søbygaard må antages at stamme fra denne tid. Det ligger ved den inderste vig af Vitsø, som den gang har været sejlbår og har skullet beskytte Vestærø. Et andet stort anlæg fandtes i sin tid ved Trappeskov. Det havde en anden karakter, idet det lå på de lave marker ud mod Noret og var forsynet med tredobbelte grave. Det må henføres til samme tid og har skullet beskytte Østærø. Voldstedet blev sløjfet ca. 1880, men luftfotografier taget af inspektør Stiesdal viser, at det endnu kan spores. Befæstningerne på Ærø har været et led i en fæstningskæde på Sydøerne og i Sønderjylland. Endnu så langt mod Syd som ved herregården Schönweide ved Pløn ligger et anlæg, som meget minder om Søbygaards. I hvert fald af de danske anlæg er intet tilnærmelsesvis så velbevaret som voldstedet ved Søbygaard.

I kong Valdemars jordebog fra 1231 får man at vide, at Skjoldnæs og Brunsnæs var kongelev, mens det øvrige var kongens patrimonium, dvs. hans privateje. Skjoldnæs er den vestlige smalle ende af øen, hvoraf den yderste del hed Haven, hvad der betyder en indhegnet skov og har givet navn til en lille landsby, mens Brunsnæs utvivlsomt skal søges i den modsatte ende af øen i det nuværende Marstal sogn, som langt ned i tiden var dækket af skov. Når disse skovdistrikter var kongelev, det vil sige ejedes af kongen som sådan, og det vil igen sige af staten, er det ud fra den gamle regel, at det ingen ejer, ejes af kongen. At hele den øvrige ø var kongens privateje, formoder jeg har forbindelse med øens forsvar. Efter at kampene på øen var endt, er den blevet tillagt kongen, for at han kunne påtage sig forsvaret

af den vigtige forpost ud mod Østersøen. Indtægten af øen var den økonomiske baggrund for øens forsvar. En ikke ubetydelig del af bondegodset er – vel omtrent samtidig – blevet skænket til kirken, Odensebispen og kapitlet, »Knuds Brødrene«, og de to klostre Holme kloster, det nuværende Brahe-Trolleborg, og nonneklosteret Dalum kloster.

At Ærø eller det meste af Ærø var kongeligt patrimonium, fik meget vidtrækkende følger for øen, idet det som privatgods ved arv eller på anden måde kunne gå over til sidelinjerne. Ikke længe efter jordebogens tid kom øen ved medgift eller som arv i de brandenburgske markgrevers besiddelse ved markgrev Johans ægteskab med Valdemar Sejrs datter Sofie. Et dokument fra 1277, som er indført i en brandenburgsk kopibog, viser, at øen da ejedes af markgrev Johans sønnesønner Otto, Johan og Conrad. Der nævnes ved den lejlighed to ejendomme Seboy, der må være borgen ved Søbygård, og en anden, som benævnes Grosbol. Under de vanskelige forhold efter Erik Glippings mord måtte den danske regering 1287 overlade Ærø, Femern og Als, der ikke tidligere havde hørt til hertugdømmet, til hertug Valdemar, der var ivrig efter at udvide sin magt. Mens forbindelsen med hertugdømmet for Als' vedkommende blev varig, kom Ærø 10 år senere igen tilbage til kronen. Der har imidlertid kun været tale om lenshøjheden. Ærø har hele tiden været i brandenburgernes faktiske besiddelse, og ingen af parterne har haft midler til at tilbagekøbe øen. De brandenburgske markgrever var kraftige og energiske fyrster, som i deres hjemland stadig havde udvidet deres herredømme under kampe med venderne, indkaldt kolonister fra Vesttyskland og anlagt talrige byer og borge. De har uden tvivl også sat sig spor på Ærø. At de har sørget for, at øens forsvar var på højde med tidens krav, er utvivlsomt. Dobbeltvoldstedet ved den vestlige ende af Drejet kan antages at stamme fra brandenburgernes tid. Det har været en vandborg med mere end 2 meter dybe grave. Den har formodentlig skullet afløse den gamle borg ved Drejets østende, som ikke længere var tidssvarende. Også Ærøskøbing må være anlagt i brandenburgernes tid. Den regelmæssige plan med gaderne, der skærer hinanden i rette vinkler, det rektangulære torv midt i byen og ved siden af dette kirkepladsen viser en byplan, som er i nær slægt med de nordtyske byers. Byens gamle romanske kirke blev nedbrudt, da den nye kirke rejstes 1758, men den gamle døbefont står endnu i kirken og må dateres til ca. 1250, altså kort efter at brandenburgerne havde overtaget øen.

Forholdet mellem de danske konger og markgreverne var som regel særdeles godt. De to fyrstehuse var knyttet sammen ved gentagne ægteskabsforbindelser. Efter at Erik Menved havde begyndt sin nordtyske politik, opstod der imidlertid spænding mellem ham og hans fætter, den ridderlige markgrev Valdemar, som i modsætning til Erik Menved var en stor kriger, og den førte til sidst til åben krig. Ærø kom derved i fare-

zonen. Det var utvivlsomt for at redde sin lille danske besiddelse, at markgreve Valdemar 1315 forlænte øen til en af Erik Menveds betroede mænd, Laurids Jonsen. Krigen gik imidlertid videre i Nordtyskland, og de to fyrster holdt hinanden nogenlunde i skak og sluttede 1317 fred. To år efter døde markgreve Valdemar, og da hans nevø året efter døde som den sidste af fyrstehuset, ophørte hermed brandenburgernes krav på øen. 1320 døde også Erik Menved, og hans broder Christoffer II blev konge. Laurids Jonsen havde i begyndelsen en høj stjerne hos den nye konge og blev hans drost, men da kongen 1323 fratog ham Ærø, gik han over til modstanderne og blev en af hovedlederne i oprøret mod kongen. Det endte som bekendt med kongens fordrivelse 1326, og Laurids Jonsen fik nu Ærø tilbage og blev desuden forlenet med Langeland. Under de opløste forhold var Laurids Jonsen omtrent eneherre og sad som en lille konge på de to øer. Greve Gert var imidlertid på denne tid i opkomst og øvede et stærkt pres for at komme i besiddelse af Ærø og Langeland, og 1331 måtte Laurids Jonsen pantsætte Ærø til ham. Dermed begyndte Ærøs forbindelse med hertugdømmerne, som med enkelte afbrydelser varede lige til 1864. Under Valdemar Atterdag synes øen en tid at have været i kongens besiddelse, men i den følgende tid tilhørte den atter greverne. Under Erik af Pommerns langvarige kampe lykkedes det ham 1410 at erobre Ærø og Als. Den gamle borg ved Søbygård har ved den lejlighed sandsynligvis endnu spillet en rolle. Ved freden i Vordingborg 1435 beholdt han Ærø, men efter at han 1439 var fordrevet, overlod rigsrådet atter øen til hertug Adolf. 1459 uddøde imidlertid den gamle greveslægt, som nu tillige var hertuger af Sønderjylland, og sammen med Holsten og Sønderjylland kom Ærø nu til Christian I som en del af hertugdømmet Slesvig. Mens kongeriget var et valgrige, blev hertugdømmerne betragtet som arvelige i kongeslægten og blev derfor gentagne gange genstand for delinger. Både ved delingen 1490 mellem kong Hans og hertug Frederik og 1544 mellem Christian III og Hans d. Ældre og Adolf blev Ærø imidlertid ved den kongelige linje. Efter Christian III's død blev den sammen med Als livgeding for enkedronning Dorothea.

Uanset de skiftende herrer har befolkningen levet sit eget liv. Største delen af bønderne var fæstere under landsherrerne eller under kirken eller klostre. Fra gammel tid var der dog også selvejere, som spillede hovedrollen på tinget. En selvejslægt, slægten Lud på Ludsgård ved Tranderup, formåede ved slutningen af middelalderen at hæve sig op i lavadelen som den eneste ærøske adelsslægt, men den uddøde i midten af 16. århundrede. De ældste landsbyer er Rise og Bregninge. Begge navne fører tanken hen på skov, og hele øen har da også utvivlsomt i gammel tid været skovklædt. Før anlæggelsen af Ærøskøbing i midten af det 13. århundrede, har øen kun haft tre sogne: Rise, Tranderup og Bregninge. Det

første led i Tranderup må være fuglenavnet Trane. Det siger os altså også lidt om naturforholdene. Rise var hovedsagnet og omfattede omtrent halvdelen af øen, idet også det nuværende Marstal sogn, der middelalderen igennem for største delen var dækket af skov, hørte til Rise. Kirkerne er som alle kirkerne på de sydlige øer forholdsvis sene, nemlig fra midten af det 13. århundrede, idet de først er bygget, efter at disse egne var kommet til kræfter efter vendertiden. De har som andre steder afløst ældre trækirker. Fra samme tid var som nævnt den oprindelige kirke i Ærøskøbing. I den senere middelalder, vel omkring midten af 15. århundrede, er der blevet bygget endnu en kirke i Rise sogn tæt ude ved klinten ved Vejsnæsbugten. Den bar navnet St. Alberts kirke og må have været indviet til denne bøhmiske helgen. Endnu i begyndelsen af det 19. århundrede var der rester af den. Stedet kaldes stadig St. Alberts kirkegaard. At St. Albert har været ivrigt dyrket på øen, fremgår af, at bønderne i stor udstrækning blev opkaldt efter ham. På reformationstiden hed ca. 10 % af alle mænd Albert, og Albert er endnu et karakteristisk ærøsk navn.

De ærøske bønder har øjensynlig haft en god tid i den senere middelalder. De to gamle godser, hvoraf det ene var Søbygaard, mens det andet, hvor fogeden boede, og som måske har ligget i Rise, benævnes Ærøhus eller Ærø slot, blev nedlagt og udstykket til fæstegårde, og der var derefter ingen herregårde på øen. Et udtryk for driftighed og velstand hos bønderne er det, at et større antal bønder rundt om i landsbyerne udførte landbrugsprodukter på deres egne skibe. I disse forhold skete der en stor forandring i 2. halvdel af det 16. århundrede.

Som jeg før nævnte, blev Ærø ved de to første delinger af hertugdømmerne ved den kongelige del. 1564 delte Frederik II imidlertid sin trediedel af hertugdømmerne med sin broder hertug Hans, som til forskel fra Kristian III.s broder Hans d. Ældre blev kaldt Hans d. Yngre. Ved denne tredie deling fik hertug Hans i Sønderjylland Ærø, Als og Sundeved og efter Hans d. Ældres død yderligere Ryd kloster i Angel ved Flensborg fjord. I Holsten fik han Plön m. m. Hertug Hans var en energisk og initiativrig fyrste. Trods store anstrengelser lykkedes det ham dog ikke at få del i hertugdømmernes fællesregering, men med des større iver arbejdede han på at forbedre og afrunde sine besiddelser. Han ryddede skove, byggede avlsgårde og slotte – Ryd kloster blev således til det smukke slot Glücksborg – og udkøbte den talrige gamle adel, men alt dette i forbindelse med hofholdningen på Sønderborg slot og opdragelsen af hans store børneflokk – i to ægteskaber havde han 23 børn – måtte nødvendigvis betyde en temmelig anstrengt økonomi. Han udnyttede da også sine besiddelser yderst hårdhændet, navnlig ved oprettelse af godser, som blev drevet ved bøndernes hoveri. Ikke mindst på Ærø kom hans virksomhed til at afsætte sig stærke spor. Han oprettede her tre hovedgårde, Søbygaard, Graa-

Hertug Hans den Yngre af Sønderborg.

sten og Gudsgave. Til Søbygaard, der må være anlagt ca. 1580, og som var den eneste mere slotsagtige bygning, samlede han igen de gårde, hvori det gamle Søbygaard var opløst, og udvidede yderligere dens tilliggende. 1590 har han dateret et brev på Søbygaard. Graasten, der lå ved den vestlige ende af Drejet, var utvivlsomt den ældste af gårdene. Den nævnes 1579 og betegnes da som hertugens jagthus. Gudsgave er formodentlig anlagt på et lidt senere tidspunkt i den tidligere skovegn i det nuværende Marstal sogn. Mens bønderne gik strenge tider i møde, blev købstaden Ærøskøbing begunstiget, idet den fik eneret på al handel på øen, og bøndernes handel blev forbudt.

Selv om hverken hertug Hans eller hans efterkommere nåede at få del i hertugdømmernes regering, var deres fyrstelige rettigheder på ingen måde uden betydning, idet hverken de eller deres undersætter hørte under den danske regering eller de danske myndigheder. Hertugerne var kun underordnet kongen, som i påkommende tilfælde kunne gribe ind ved særlige nedsatte kommissioner.

Hertug Hans bestemte i sit testamente, at hans hertugdømme skulle de-

les imellem hans sønner. Hans ældste søn Christian fik i henhold til testamentet tildelt Ærø som sin part, mens den næstældste Alexander fik hovedslottet Sønderborg. Man har i nyere tid ment, at det skyldtes, at hertug Christian havde ringe åndsevner, hvad der endog har fundet vej til Biografisk Leksikon. Han er endogså blevet betegnet som åndssvag eller sindssyg. Det er dog grebet ganske ud af luften. Når hertug Christian ikke fik Sønderborg, må grunden være den, at han var ugift og levede i et – af familien anerkendt – konkubinatsforhold med en borgerlig kvinde Kathrine Gribels fra Neumünster, mens broderen Alexander var standsmæssig gift og havde en stor børneflokk, hvorfra bl. a. den nuværende kongefamilie stammer. Hertug Christian havde i sine yngre år været i udenlandsk tjeneste. Da han 1622 efter faderens død arvede Ærø, tog han bolig på Graasten, hvor han boede beskedent sammen med Kathrine Gribels, med hvem han havde en datter Sophie Hedvig, opkaldt efter hertuginde af Glücksborg. Han gik i øvrigt i faderens fodspor ved at oprette endnu en herregård på Ærø, Voderup ved Tranderup. I Ærøskøbing byggede han en anselig gård, som han med familiens samtykke skænkede Kathrine Gribels sammen med den lille ø Dejro uden for Ærøskøbing, hvorved han viste sin omsorg for konkubinen og datteren.

Da hertug Christian døde 1633, blev Ærø delt mellem de øvrige fire sønderborgske linjer, således at Joachim Ernst af Plön fik Søbygård, hertug Frederik af Nordborg Voderup og Ærøskøbing, hertug Philip af Glücksborg Gråsten og hertug Hans Christian af Sønderborg Gudsgave. Året efter købte hertug Philip af Glücksborg den nordborgske del, og den midterste del af Ærø var dermed forenet under Glücksborg. Kort efter købte han af Kathrine Gribels hendes gård i Ærøskøbing, og ved at nedlægge nogle gårde i Stokkeby skabte han af den Ærøs femte herregård Købinghof, som han skænkede til sin gemalinde Sophie Hedvig. Joachim Ernst af Plön havde det held, at han blev den sidstlevende af sin slægt – han døde 1671 – hvorfor han var nærmeste arving til Oldenburg, da grevelægten her uddøde. Den danske konge afkøbte ham imidlertid hans rettigheder og overlod ham det tidligere hertugdømme Nordborg, som var blevet inddraget på grund af gæld. Joachim Ernst delte efter den gamle tradition sit hertugdømme mellem sine børn, hvoraf August fik Nordborg og en anden søn Bernhard Søbygaard. Da Bernhard døde 1676, overtog August også Søbygaard og fik 1681 yderligere Gudsgave. Fra nu af hørte den østlige og vestlige del af Ærø til den nordborgske linje, mens den midterste del, som benævnedes Graastens amt, fortsat hørte til Glücksborg.

Man har tillagt den nævnte deling af Ærø en meget skadelig virkning for befolkningen. Der er dog næppe grund til at tillægge den større betydning i den henseende. Mere grund er der til at hæfte sig ved de heldige følger af delingen, at Ærøskøbings monopol på handelen på øen blev brudt

Hertug Joachim Ernst af Pløn.

til trods for de løfter, der var givet byen ved delingen. Der blev derved plads for et friskt initiativ både ved Østærø og Vestærø. På Østærø voksede Marstal frem som en driftig handelsplads, og på Vestærø fik Søby, hvorfra der var overfart til Mommark, en vis betydning.

Men på Ærø som overalt i landet var det bondestandens mørkeste tid. Landbrugets driftsformer var oldtidsagtige, og udbyttet var minimalt. Man regnede normalt med tre fold, men i misvækstår kunne det være betydelig ringere. På Ærø var landgilden særlig høj, idet den som i den ældre middelalder stadig var $\frac{1}{3}$ af udbyttet, mens den ellers næsten overalt var blevet betydelig nedsat i den senere middelalder. Hertil kom det tyngende hoveri på herregårdene. En særlig belastning var det for bønderne i Graasten amt, at de var tvunget til at sælge deres varer i Ærøskøbing, selv om de andetsteds, for eksempel i Marstal, kunne opnå højere priser.

For Ærøskøbing var øens deling et betydeligt minus, idet byen fik en konkurrent i Marstal. Byens handel blev yderligere hæmmet ved, at ærøskøbingboerne toldmæssigt blev behandlet som udlændinge både i Danmark og hertugdømmerne. En fordel fik Ærøskøbing dog, da herregården Købinghof allerede 1682 blev nedlagt og jorden lejet for evig tid til borgerne, som yderligere 1721 købte den. Byen fik derved sit tilliggende fordoblet. I slutningen af hertugtiden fik byen et betydeligt opsving takket være den merkantilistiske politik i Danmark, idet man i Ærøskøbing uhin-

dret kunne indføre alle de varer, hvis indførsel var forbudt eller monopoliseret i Danmark. De udførtes derefter – illegalt – til de tilgrænsende dele af kongeriget. Da borgerne havde lejet tolden af hertugen, var de særlig frit stillet. Man får et indtryk af overfloden i Ærøskøbing i denne tid gennem et digt af Ambrosius Stub, som 1738 deltog i et bryllupsgilde hos en af de store købmænd i Ærøskøbing. Det hedder heri:

De sadde 300 sjæle i rad
og fik overflødig af vin og af mad.
Jo mere de tæred, jo mere de fik,
og det er Jens Clausens sædvanlige skik.

Da hertug August af Nordborg-Plön døde 1699, overtog hans ældste søn Joachim Frederik Nordborg, mens den yngste Christian Carl fik de to ærøske godser. Efter at Christian Carl havde indgået et ikke stands-mæssigt ægteskab med en adelsdame, måtte han indgå en overenskomst med broderen, hvorefter eventuelle børn ikke skulle have arveret til slægtens besiddelser og ikke regnes for fyrstelige, men kun som adelige. Christian Carl døde allerede 1706, og kort efter fødte hans enke en søn, som fik navnet Frederik Carl v. Carlstein, mens de ærøske godser tilfaldt broderen Joachim Frederik i henhold til overenskomsten. Da omtrent samtidig linjen i Plön uddøde, arvede han også dennes besiddelser og flyttede regeringen til Plön, og i den følgende tid blev Søbygaard og Gudsgaves len styret derfra. 1722 døde imidlertid Joachim Frederik uden at efterlade sig mandlige arvinger, og kongen tog sig nu af Frederik Carl og ophøjede både ham og hans moder i fyrstestanden, og da 1729 den sidste linje af det plönske fyrstehus uddøde, overtog Frederik Carl efter overenskomst med kongen de holstenske besiddelser, mens han overlod kongen de nordborgske og ærøske godser, der indlemmedes i den kongelige del af Sønderjylland. 20 år senere 1749 måtte også den glücksborgske hertug overlade sin del af Ærø til kongen på grund af skatterestancer, og hele øen var derefter i kongens besiddelse. Året efter foretog Frederik V en rejse til Ærø med ministre og hele hofstaten for at tage sin nye besiddelse i øjesyn.

Indlemmelsen af Ærø i den kongelige del af Sønderjylland betød, imod hvad man måske kunne have ventet, ikke nogen ubetinget fordel i national henseende. Mens man i hertugtiden havde haft dansk ret, indførtes nu den slesvigske ret. I stedet for Christian V.s danske lov fik man til befolkningens store misfornøjelse den stærkt forældede jyske lov fra 1241 og i kriminelle sager Carl V.s ret, og da de forskellige ting på øen, som stammede fra øens deling, i 1774 erstattedes med en fælles by- og landret i Ærøskøbing, indførtes tysk retssprog i stedet for det hidtil benyttede danske retssprog. Endnu i 1826 og 1835 indskærpedes det af overretten på Gottorp, at retssproget var tysk. Da beboerne ikke forstod tysk, måtte forhørene foregå på dansk, hvorefter spørgsmål og svar oversattes til tysk af ak-

Hertug Frederik Carl af Pløn.

tuaren. Det vedvarede, indtil Christian 8.s sprogreskript indførte dansk retssprog.

I andre henseender betød overgangen til kongen derimod en stor fordel for øen, ikke mindst fordi den kom med i de store reformer, der indførtes i 2. halvdel af 18. århundrede. Af stor betydning var således udstykningen af godserne, der fritog bønderne for det byrdefulde hoveri. 1767 udstykkedes Gråsten og Voderup og 1768 Gudsgave, efter at gården det foregående år var nedbrændt, og endelig 1772 Søbygård. Hovedparten af jorden blev solgt i småparceller, enkelte lidt større gårde oprettedes dog, således Gravendal ved Gråsten med ca. 100 tdr. land, som endnu er Ærøs største gård. De gamle herregårde, som i sig selv var meget lidt anselige, blev nedbrudt med undtagelse af Søbygård, hvor i hvert fald hele grundplanen ligger, som den var i hertug Hans' tid. Landsbyerne blev udskiftet 1772–75, og endelig blev kronen sat på værket, da kongen ved en deklARATION af 10. januar 1787 skænkede fæstegårdene som fri ejendom til fæsterne.

For de store købmænd i Ærøskøbing var overgangen til kronen et hårdt slag, ikke mindst, da den danske regering ikke ville anerkende byens gamle privilegier, der gav byen eneret på handelen, især fordi Marstal i mellemtiden var vokset frem til en ret betydelig by. Men i det lange løb blev det

dog en fordel for byen. De usunde forhold forsvandt, og borgerne blev nu sidestillet med borgerne i de andre byer i Danmark og hertugdømmerne, og skibsfarten voksede da også år for år. Ikke mindst i Danmarks store handelsperiode i slutningen af 18. århundrede fik Ærøskøbing en oplomstring, hvorom de smukke huse endnu er et vidnesbyrd. Et endnu større opsving fik Marstal, som voksede op til at blive en af hertugdømmernes vigtigste søfartsbyer. Landbrugsreformerne og udviklingen af skibsfarten medførte en forbavsende vækst i befolkningen. Mens der i 1769 var godt 5000 mennesker på Ærø, var der i 1835 omtrent det dobbelte antal.

For Ærøs danskhed var det af stor betydning, at øen sammen med Als fra gammel tid hørte under Fyns bispestol. Heri skete der som bekendt en forandring, da det mærkelige bispedømme Als-Ærø oprettedes 1819.

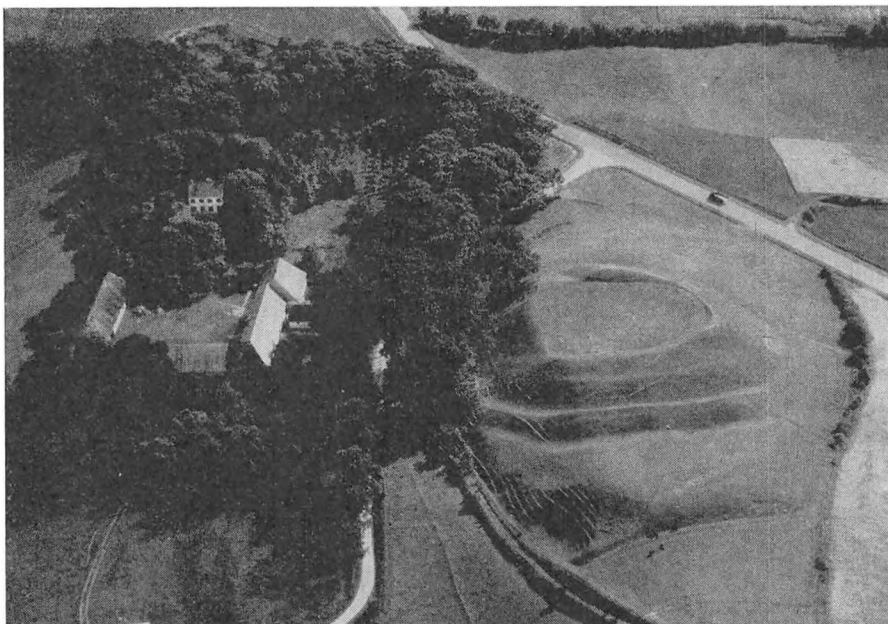
I første halvdel af 19. århundrede begyndte den separatistiske bevægelse slesvig-holstenismen at gøre sig gældende i Holsten og dele af Sønderjylland, og de tidligere loyale følelser mod kongehuset afløstes af had og fjendskab mod Danmark. Samtidig vågnede den nationale bevidsthed hos den danske befolkning. På Ærø, hvor befolkningen altid havde været ren dansk, var der ingen grobund for slesvig-holstenismen, og man sluttede sig varmt til den danske sag. Spændingen førte til krigen 1848–50. Selv om ærøboerne udelt følte sig som danske, var der dog visse modsætninger. Mens marstallerne under ledelse af den temperamentsfulde pastor Rasmussen ønskede en ubetinget indlemmelse i Danmark, var der andre, især på Vestærø, der følte sig som slesvigere og ønskede fortsat at høre til hertugdømmet Slesvig. Til dem sluttede de fleste af embedsmændene sig. Hvert parti indsendte sin adresse til regeringen. Spændingen mellem de to partier var til tider ret stærk, og det første parti var ikke langt fra at betragte de andre som forrædere. Regeringen modtog dog begge adresser som udtryk for ærøboernes danskhed. Den nationale stemning resulterede i øvrigt i indsamlinger til soldaterne og oprettelse af borgervæbninger. Mange ærøboer detog i treårskrigen som frivillige eller indkaldte, de fleste som matroser. 1849 indtraf episoden ved Eckernførde, hvor fregatten Gefion blev taget af tyskerne, mens lineskibet Christian VIII sprang i luften. Talrige marstallere var om bord i Gefion, mens ærøskøbingboerne fortrinsvis var på Christian VIII. De overlevende måtte tilbringe omtrent fire måneder som fanger i Rendsborg og Glückstadt.

Efter fredsslutningen var Ærø endnu i fjorten år forenet med Sønderjylland. Ligesom i krigen 1848–50 var danskerne også i krigen 1864 overlegne til søs. Det hjalp dog kun lidt i den ulige kamp med de to tyske stormagter, og efter at Dybbøl var faldet og tyskerne gået over til Als, begyndte fredsforhandlingerne i Wien. Man hører undertiden, at når Ærø blev ved Danmark, skulle det skyldes, at øen blev »glemt«. Det er selvfølgelig en fabel. Tværtimod spillede Ærø en væsentlig rolle ved forhand-

lingerne. Det var regeringen meget magtpåliggende, at øen blev bevaret, da den var ren dansk og lå i hjertet af Danmark, og den var tilmed i kongens besiddelse som den eneste del af hertugdømmet, der ikke var erobret. Bismarck, der ledede forhandlingerne fra tysk side, viste sig til at begynde med forstående på dette punkt og mente, at øen kunne overlades til Danmark uden vederlag i enklaverne, men senere meddelte han, at han måtte trække udtalelsen tilbage, da den preussiske konge havde misbilliget indrømmelsen. De danske protester nyttede ikke, og Ærø kom da til Danmark sammen med nogle sogne syd for Ribe og de otte sogne syd for Kolding som vederlag for de nørrejske enklaver i Sønderjylland. Efter en overgangstid, hvor disse dele stadig beholdt slesvigsk ret, indlemmedes de i kongeriget og fik fra 1. april 1867 dansk ret. Fra samme dato blev Ærø lagt ind under Svendborg amt.

Der er nu gået over 100 år siden Ærøs adskillelse fra Sønderjylland, men det er dog ikke længere siden, end at adskillige ærøboer har kendt folk, som har levet i hertugdømmets tid. Den slesvigske fortid er på ingen måde glemt på Ærø, og næppe nogen steder har man fulgt Sønderjyllands skæbne med varmere følelser end på Ærø.

Erik Kroman

Søbygård med det gamle voldsted. Foto museumsinspektør H. Stiesdal.

MADS CLAUSEN

(1905–1966)

Når et stort menneske går bort, bliver ord let en kende anstrengte, til tider svulstige. Stort menneske vil her sige et menneske med værdifulde menneskelige egenskaber. Enhver vil kende mennesker i fremskudt social eller økonomisk position, hvis storhed hurtigt er overset.

Da budskabet om Mads Clausens død spredtes over landet, mærkede man hos mange oprigtig sorg, som blev udtrykt i få og beskedne ord. Det var alle de ord, der ikke kom i avisen. Journalisterne havde det sværere. Jeg faldt over ordet »industrifyrsten«. Storm P., den elskelige, ville have betegnet udtrykket som et akut tilfælde af »sammenlignende billeddannelse«. Ganske tilfældigt stod jeg en dag i fabrikkens port og talte med en af »fyrstens« arbejdere. Mads Clausen passerede, lettede på sixpencen og sagde goddag. Arbejderen gengældte med et »Goddag Clausen«. Det var på sin vis fyrsteligt, men altså ikke i den først anførte betydning af ordet.

Og det hændte, at en kollega, en af mine tidligere elever, i anledning af en rund dag skulle skrive en artikel om MC. Hun ringede til mig og spurgte. »Kan du ikke sige noget skidt om Mads Clausen?« Et forbløffende spørgsmål, især da man som journalist ofte er blevet stillet overfor den opgave at skulle skrive noget godt om et menneske, man slet ikke kendte: »Kan du ikke skrive noget godt om ham, han er sådan en flink mand.« Enhver tror, at journalisten, der bruger ord som værktøj, kan sammensætte dem efter ønske uanset opgavens beskaffenhed. Her var forklaringen logisk nok. Kollegaen sagde: »Så rigtigt kan et menneske ikke være, og derfor spørger jeg altså dig i fortrolighed, hvilke negative sider, der findes.«

Og jeg tænkte længe og fandt intet. I min kvide så jeg ikke anden udvej end en antydning af, at han måske var en smule ømfindelig overfor avis-kritik. Men hvem er ikke det? »Det var ikke meget,« sagde kollegaen, som ønskede at tegne et virkelighedstro billede af personen.

Påstanden om følsomheden overfor, hvad aviser skriver, kan begrundes med følgende oplevelse: En aften for år tilbage talte en kendt arkæolog i en lokal forening og roste alsingerne for deres stærke medleven i arkæologers og historikers arbejde. »Men nu,« sagde han, »er der en slange i paradiset.« Slangen var Danfoss' ønske om en vej, der ville føre over Kettinghav. Taleren sagde ordene med et særdeles formildende smil, som ville have fået MC til at smile med, hvis han havde set det. Som mand af faget så jeg morgendagens katastrofe for mig. Og jeg tog ikke fejl. Slangen i paradiset havde fundet vej til alle overskrifter. Ord, sagt med smil, kan virke forbavsende anderledes, når de kommer på tryk – thi det er overordentlig vanskeligt at smile i en overskrift. Det siges, at den meget hjemstavnsinteresserede Mads Clausen, gennem hvis indsats et og andet af historisk interesse er blevet reddet, var lidt stødt over slangen.

Der var ikke meget at svare på kollegaens spørgsmål. Vi nøjedes med for hinanden at bekræfte, at alle mennesker har negative og positive sider, men at de positive var dominerende i Mads Clausens tilværelse. Det er ikke ringe at kunne gøre krav på et sådant eftermæle.

Når alle ordene er glemt, lever det store menneske videre i anekdoten. Det store her igen forstået som karakteregenskab. Allerede, medens Mads Clausen levede, opstod der anekdoter i stort tal om ham – og beretninger om hans »særheder«. For eksempel om de ordløse, men udbytterige samtaler. Jeg må være taknemmelig for, at mit første interview med ham blev gjort i en betroet medarbejders nærværelse, ellers var jeg nok aldrig sluppet igennem det på noget fornuftigt sæt, jeg, som afskyr at interviewe og stille spørgsmål om mig uvedkommende sjæls- og andre tilstande. Eller de telefonsamtaler, hvorunder man pludseligt fik en følelse af, at manden i den anden ende var gået sin vej. Imidlertid tænkte han sig bare godt om.

Her er ikke stedet til at opfriske anekdoter, men blot at påpege deres eksistens. Det er uvigtigt, om de i et og alt stemmer overens med virkeligheden, for de kan tegne et sandt billede endda. Vorherre brugte lignelser, som intet havde med virkeligheden at gøre. Den om det døve salt kan nævnes. Folket bruger anekdoten, fordi den ligesom lignelsen fritager fortælleren for mange forklaringer og indskudte sætninger. Som tiden går, broderes der videre på anekdoteskatten, og nye opstår. Tilsammen danner de portrættet af et menneskeliv, der står i den kortere eller længere tid, der betegnes som mands minde. Sandfærdige og uden prunk, dannende et eftermæle, som enhver måtte ønske sig, men som det ikke er alle givet at få.

Robert Huhle.

TVUNGEN SOLDAT

Fhv. lærer Hary Petersen, Brasilien, fortsætter sine erindringer med beretningen om flugten fra soldatertjenesten.

Hvor smukt var dog dette landskab i fuldmånens skær. Dette syn var balsam på mit nedtrykte hjerte, og jeg følte det som et slags løfte om, at alt ville gå godt, og at min fremtid dog trods alt ville forme sig tryk og god. Store, slanke popler stod langs gaden, der førte fra landingsbroen til landsbyen: mig forekom det, som om de var vejvisere til en tryk og god fremtid; bladenes sølv glinsede i skiftende lød, eftersom den svage vind bevægede dem, og i mine øren lød det som en sagte beroligende hvisken af en usynlig skytsånd.

Et hæst tud af vor lille damper rev os ud af vore tanker. Det var signalet til afsejling. Nogle folk så vi komme løbende fra landsbyen for at tage med. Efter fem minutter lød et andet hæst signal; endnu ventede damperen fem minutter, men så kom det tredje »tud-tud«, og nu blev fortøjningerne løst, og den lille båd satte sig atter i bevægelse.

Mit hjerte var tungt. Ville det lykkes mig at komme væk? Jeg tænkte på, om måske denne aften ville være sidste gang, jeg var sammen med morbror; måske ville jeg aldrig mere se ham og mormor og de andre; måske ville jeg heller aldrig mere komme tilbage til Åbenrå, min fædreneby, der jo dengang var under tysk herredømme. Tungt var mit sind, og det var svært, ikke at turde betro mig til morbror.

Fra Blankenese tog vi den elektriske forstadsbane hjem til Nienstedten. Da vi ankom, var klokken næsten tolv, og det var på tide at gå i seng. Morbror spurgte mig, hvad jeg agtede at foretage mig den næste dag; han ville ikke være hjemme største delen af dagen. Jeg sagde, at jeg atter ville gå til min kammerats slægtninge i Hamborg. »Og i denne anledning,« fortsatte jeg, »ville jeg bede dig give mig nogle penge.«

»Hvor meget behøver du da?« spurgte han, »Jeg har brug for 200 eller 300 mark,« sagde jeg lidt tøvende og lidt uvis, om jeg ikke forlangte for meget, skønt jeg havde penge til gode i arv efter min mor. Morbror bad mig komme med sig ind i kontoret, han åbnede pengeskabet og gav mig stiltiende 15 skinnende gyldne tyvemarkstykker. »Vær nu forsigtig med pengene og brug dem ikke til letsindige udgifter!« sagde han. Jeg takkede ham og svarede: »Jeg skal nok være forsigtig, morbror. Du behøver ikke at frygte.« Jeg sagde ham god nat, og det var det sidste, jeg skulle se til ham.

Lidt efter frokost den næste dag, søndag den 7. april, tog jeg min pakke med civiltøjet igen og endnu en anden pakke med nogle ejendele, kørte til

Hary Petersen i tysk uniform. Han fortæller, at han var meget imod at lade sig fotografere i uniform, men det viste sig at være en ordre.

byen igen, skiftede tøj ligesom dagen før, og klokken halvfjere eftermiddag kom jeg igen om bord på det engelske skib »Darlington« fra Hull og begav mig lige med det samme til the chief steward's kahyt, hvor han allerede ventede mig. »Vor aftale står fast?« spurgte jeg. »Jo, selvfølgelig,« svarede han og holdt hånden frem. Jeg vidste, hvad han ville, og efter aftale gav jeg ham et tyvemarkstykke, et »tysk« pund, som han kaldte det, og jeg sagde: »Anden halvdel får De, når vi ankommer til Hull.« »Alt sammen i orden,« svarede han, »men når vi er uden for de tyske farvande, må De også betale for rejsen og indføre Deres navn i skibslisten.« Jeg var lidt betuttet og sagde til ham: »Det at betale for rejsen havde jeg ikke regnet med, men hvis det absolut skal være, betaler jeg. Men jeg ønsker afgjort ikke at sætte mit navn i listen.« Derpå svarede han: »Tag den med ro. Det koster kun to pund, og i listen kan De skrive hvilket som helst navn.«

Han viste mig nu dasset, der var ved siden af hans kahyt, og så sagde han: »Nu skal De forblive her i mit lukaf og forholde Dem bomstille, hvad der end sker, forstår De? De må absolut ikke svare eller røre Dem, hvis nogen banker på døren. Jeg går nu i land og kommer først om bord igen et par minutter før skibet sejler. Klokken er nu et kvarter i tre, og præcis klokken fire sejler vi,« og dermed trak han gardinet helt tæt for vinduet, så ingen, der gik forbi på dækket, kunne kigge ind. »Men klokken er allerede et kvarter i fire,« sagde jeg. »Jo,« sagde han, »det er efter jeres tyske tid, men her om bord betaler det sig ikke at stille uret frem; vi retter os efter den engelske tid.« Med disse ord forsvandt han.

I kahytten, der var meget lille, men meget pæn og ren, var der også en boghylde, og jeg tog en bog frem på må og få; det var »A Life's Secret« af Mrs. Henry Wood. Jeg begyndte at læse for at fordrive tiden, mens jeg måtte blive siddende uden at gøre støj, men snart fandt jeg fortællingen meget interessant, og jeg fik den læst halvt igennem, før vi ankom til Hull. Senere i England købte jeg denne bog for at læse slutningen.

Mens jeg sad der i The chief steward's lukaf, hørte jeg pludselig ude på gangen nogle trin komme til døren. Der blev banket på, og en eller anden prøvede at åbne. Jeg forholdt mig bomstille. Så hørte jeg nogen sige: »Der er ingen derinde, det er chief steward's kahyt; han er gået en tur i land og låser altid sin dør.« Så gik de videre. Næsten en time efter det kom chief steward tilbage, låste op og kom ind med ordene: »They have been« – »De har været her.« Han mente civilbetjentene, der kontrollerer passagerernes papirer. Det havde været dem, der prøvede at komme ind i kahytten, og det var kaptajnen, der oplyste dem om, at det var chief steward's lukaf, og at der ikke var nogen i det. Kaptajnen kunne sige det med rolig samvittighed, fordi han vidste selvfølgelig ikke, at stewarden havde skjult mig der. »Men De må endnu forblive her i lukaf'et, indtil vi er uden for tyske farvande,« sagde han og gik ud igen, idet han låste døren.

Indtil da havde jeg hele tiden hørt stevedorerne og skibsfolkenes støj; de havde travlt med at tage ladninger om bord, men hvad det var for varer eller ting, skibet ladede, vidste jeg ikke. Men nu holdt støjen op, og jeg kunne høre stevedorerne gå i land. Så lød der nogle kommandoråb og megen råben og løben frem og tilbage: fortøjningerne blev sluppet løs, og gennem en sprække i gardinet kunne jeg se, at skibet nu langsomt begyndte at glide bort fra kajen. En sagte vibreren og regelmæssig rumlen forkyndte, at damperens maskine arbejdede, og at skibet nu kom langsomt i fart ned ad floden.

Efterhånden så jeg de kendte havnebilleder glide forbi: Baumwall, Vorsetzen og Sankt Pauli landgangsbro. Jeg fik også et glimt af Hamborgs var-tegn, »Michel«, Michaeliskirken, og lige efter kom Bismarck-støtten til syne. Så kom fisketorvet og Altona-landingsbroerne, og nu satte damperen fuld fart op. Övelgönne og Teufelsbrücke gled forbi; endnu et par minutter, så kom anlægsbro Nienstedten og Elbschlossbrauerei til syne. Mon jeg nogen sinde kom til at se disse kendte og fortrolige steder igen? Endnu nogle minutter, så passerede vi Blankenese og Süllberg, og lidt efter Wittenberge med dets røde og hvide fyr, hvor jeg engang som dreng var klatret næsten helt op ad jerntinene, men helt op var jeg dog ikke nået, thi jeg var blevet svimmel og ganske forsigtigt og langsomt var jeg klatret ned igen. Det var omtrent det sidste af Elbbreden, jeg kendte fra drengetiden.

Jeg kiggede endnu lidt på det holstenske landskab. Skumringen var faldet på, da vi gled forbi Glückstadt, og lidt senere blev det helt mørkt.

(fortsættes)

Elevtal i de hjemmetyske skoler.

	Antal skoler	Elever i første klasse	Samlet elevtal
1957	30	158	1115
1958	30	162	1196
1959	31	191	1298
1960	29	190	1376
1961	29	166	1474
1962	29	168	1519
1963	29	184	1594
1964	29	166	1632
1965	28	156	1632
1966	28	156	1623

Hvis man regner 14 elever i den 10. klasse, der er oprettet ved Tinglev Efterskole, med, forhøjes skolernes antal til 29 og det samlede elevtal til 1637.

Den første 10. klasse ved Tinglev Efterskole blev oprettet i 1965–66. Den blev besøgt af 15 elever. Det samlede elevtal for 1965 andrager, hvis denne klasse regnes med, 1647.

Hvad betød »Lade«?

I septembernummeret spurgte vi læserne, om nogen kunne hjælpe med en oversættelse af et par linier på et soldaterpostkort.

Dr. Harboe Kardel, Åbenrå, har sendt redaktionen følgende:

I Sønderjysk Månedsskrift for september var gengivet et illustreret postkort med teksten:

Geflickt hab ich nun Tag und Nacht
und Lade hat mirs eingebracht.

Redaktionen havde vanskeligheder med oversættelsen. Det forundrer mig ikke, fordi udtrykket »Lade« er meget gådefuldt. Jeg kunne tænke mig følgende forklaring: I Mensings »Schleswig-Holstenisches Wörterbuch« er »Lade« ensbetydende med »Kasten«, og »Kasten« betyder i soldatersproget »Arrest«. Fra min soldatertid kender jeg et udtryk som: »Er flog drei Tage in den Kasten.« Måske er meningen med den lille spøg dermed opklaret – – måske?

At det skulle være et pigenavn holder jeg for udelukket.

Med venlig hilsen
Harboe Kardel.

Vi takker Dr. Kardel for interessen for vort lille sprogpøblem, som nu synes løst på en troværdig måde.

Bog anmeldelser

Trap Danmark (5. udg.) Tønder amt, Gads forlag. 101,50 kr.

Det, der især udmærker Traps nye beskrivelse af Sønderjylland, er den detaljerede sognehistorie på landbrugsområdet, med omhyggelig gennemgang af ejendomsfordelingen og for de større gårdes vedkommende også af ejerforholdet gennem tiderne. Tønderegns landbrugshistorie rummer derudover et særligt amtsperspektiv på grund af tab til havet og gevinst i form af marskdannelse, og disse muligheder er udmøntet i en fremragende skildring af valpladsen mellem gest og hav.

Man kunne have ønsket sig tilsvarende plads afsat til en samlet gennemgang af landparallelens, de kongerigske enklaver, der udgør det interessanteste afsnit af Vestslesvigs historie. Nu står oplysningerne uoverskueligt spredt. Man kan ikke nøjes med at læse side 452-453; man må også kigge side 601 og 674, hvis man vil vide noget om dronning Margrethes hensigter med via Ribe bispestol at lægge slesvigsk område ind under nørrejysk-kongerigske administration, og hvis man vil orienteres om de holstenske grevers protester. Står der et eller andet sted noget om den nationale betydning, dronning Margrethes dispositioner vitterligt fik, er det godt gemt. Vil man vide, hvorledes enklaverne i 1864 blev benyttet som bytteobjekt, kan det ikke nytte at lede i Tønderbindet, og slår man op på side 627 i bindet om Ribe amt, får man kun at vide, at Danmark til gengæld for enklaverne fik de otte sogne i Tyrstrup Nørreherred samt sognene omkring Ribe. Man skal have fat på bindet om Haderslev amt (side 25) for at få oplyst, at enklaverne desuden gav Ærø i bytte. Og der er ingen sidehenvisninger, der forbinder de forskellige oplysninger om enklaverne. Det er med andre ord lidt anstrengende læsning.

Helt umuligt er det at få overblik

over vesteregns særlige byggeskik. Spredt i sogneomtalerne står der forskellige oplysninger, f. eks. om murstenene: »de prægtige, uensartede, vestjyske sten« (side 654), »mørkbrændte, rødviolette sten fra Sild eller Før« (side 667). Men intetsteds en samlet oversigt over de røde stens udbredelse, om det specielle vesteregnsformat, om marskens klæg, der blandet i leret giver det særlige rødviolette farvespil, om opmuringen i ler på grund af vanskeligheden ved at få kalk på vesteregnet; kalken tilvejebragte man ved brænding af muslingskaller, hvilket fortjener at noteres i forbindelse med de hvidkalkede fuger. Og hvor skal vi søge de fliseklædte vægge? Man bliver ladet fuldstændig i stikken, hvis man vil orientere sig om den indflydelse, egnens specielle forhold har haft på byggeskikken.

Et lille afsnit om Tønderkniplingerne og deres betydning for vesteregnet havde også været på sin plads, men man skal lede ihærdigt for at finde nogle spredte bemærkninger om emnet.

Medens enhver oldtidsskabt forhøjning i terrænet bliver omhyggeligt registreret, kan man spare sig anstrengelserne ved at slå efter i Trap om den befæstningslinie, der blev opført tværs over Nordslesvig i vinteren 1916-17, fordi den tyske overkommando ville have sikkerhed for angreb nordfra, inden Tyskland påbegyndte den uindskrænkede undervandsbådskrig. Den løb fra Gennerbugt til Skærbæk, med 800 betonstillinger fordelt over den 60 km lange strækning; de blev bortsprængt i årene 1922-25, men man kan dog finde rester hist og her, f. eks. i Gasse, hvis man spørger efter den kartoffelkule, der er indrettet i en »understand«. Trap kender ikke linien.

I denne forbindelse kan tilføjes, at Trap også har oversat resterne af det gamle 24 cm.s batteri i Årøund; der findes endnu kanonfundamenter plus

krudtkammer, og en iskiosk er blevet indrettet i en gammel militær stilling. Men for Trap eksisterer alt dette ikke. Derimod er luftskibsstationen ved Tønder omtalt side 481, 503 og 614, uden at oplysningerne er afstemt efter hinanden, og kun med sidehenvisning det ene sted; når man følger henvisningen fra side 614 til 481, kommer man fra en mere præcis omtale til en mindre præcis. Der står nemlig side 481, at luftskibshangarerne »enten bombedes eller siden blev nedbrudt«, men intet om hvornår, og der fattes henvisning til side 614, som kunne have bragt den opklaring, at bombningen blev gennemført af engelske flyvere under den første verdenskrig, den 25. marts 1916 og den 19. juli 1918. For resten var det kun det sidste angreb, der gav resultat, men medens det krigshistorisk set er en ligegyldig detalje, er det mislykkede 1916-angreb gået over i flådehistorien.

Admiral Scheer, der blev tysk flådechef i januar 1916, søgte at bringe flåden ud af den uvirksomhed, kejserens befaling og spliden indenfor den tyske flådeledelse havde henvist den til, og så snart han hørte om det engelske fremstød mod Tønder, beordrede han hele højsøflåden ud. Flåderne fik føling med hinanden, men uvejr forhindrede det sammenstød, som Tønder havde givet anledning til, og først et par måneder senere fik admiral Scheer i Skagerakslaget udløsning for sin offensivlyst. I den senere diskussion mellem flådehistorikerne er Tønder blevet brugt som bevis på, at Skagerakslaget ikke var den rene tilfældighed, men at Nordøen bød tyskerne rimelig mulighed for at udkæmpe slag med den engelske flåde, ikke alt for langt borte fra de tyske udgangsbaser. Nuvel, det lille træk kan man måske ikke forlange, at Trap skal være opmærksom på, men det er dog et stykke nutidshistorie af større interesse end så meget andet, man har fundet plads til.

Småfejl kan man naturligvis altid finde undervejs. Side 676 fortæller om et dødsfald i 1977. Side 535 omtales provst Schulein, skal være Schülein. Side 540 indlemmes Sønderjylland i Prøjsen anno 1864, skal være 1867. Side 477 sammenstilles usammenlignelige oplagstal, idet de 650 for Sønderjyden og 3650 for Jydske Tidende gælder Tønder by og amt, medens de anførte 750 for Vestkysten kun gælder Tønder by, hvilket er kritisk gennemlæsning burde have fanget. Tønder Amtstidende er slet ikke nævnt. Det er også misvisende at opgive 1929 som Jydske Tidendes oprettelsesår, eftersom bladet netop i Tønder ventede med at oprette en lokalredaktion for ikke at genere Flensborg Avis i dennes gode vestslesvigske opland. Jydske Tidende kom først til Tønder flere år senere, vistnok i 1936.

De to linier side 588 om Skærbækpræsten er ikke heldige. For det første kan man ikke sige om pastor Jacobsen, at han var »tyskvenlig«; han var en fortykningspræst af rang. For det andet kan man ikke nøjes med at omtale hans »foretagender 1884–1903« uden at antyde deres art; ved et forbløffende stykke egnsudviklingsarbejde søgte han at opbygge tysksheden; det var ham, der arbejdede med banken uden penge, badestedet uden vand, rederiet uden skibe, teglværket uden ler og kærperne på heden. Historien endte i svinde, men der var fremtidsperspektiver i den, og det er for ringe, at Trap overhovedet intet fortæller herom, men klarer det med en henvisning til en artikel i Sønderjyske Årbøger 1907, der iøvrigt ikke som opgivet er skrevet af H. I. Hansen, men af H. P. Hanssen-Nørremølle. Det er ingen undskyldning, at stykket – bortset fra den mærkværdige tilføjelse om det tyskvenlige og forvanskningen af H. P. Hanssens navn – er en ordret afskrift af den gamle 1929-udgave.

Også den nyeste økonomiske udvik-

ling er svagt behandlet. Side 443 går Tønders handelsområde til Løgumkloster og Brede, side 460 forbi Løgumkloster og forbi Skærbæk. Side 504 hedder det, at handel og håndværk er byens hovednæringsveje; en del mindre industrielle virksomheder er blevet grundlagt efter genforeningen. Side 460 er industrien det erhverv, der beskæftiger flest personer i Tønder, hvis betydning som industriby »har været stærkt stigende de seneste årtier«. Side 497 er det åbenbart, at ekspansionen i Tønders erhvervsliv »daterer sig stort set fra slutningen af 1950'erne, hvor en hel række nye virksomheder er flyttet til byen og lokale foretagender har udvidet«. Side 443 gives en oversigt over industrien i Tønder amt, men forfatteren er tilsyneladende uden anelse om, at en af landets store skotøjsfabrikker ligger i Bredebro.

Fremstillingen side 443 af jernbaneforholdene er totalt forældet. Lyntoget deles ikke længere i Tinglev, men i Kolding, og fordeles ikke mellem Tønder og Sønderborg, men mellem Struer og Sønderborg. Vil man til Tønder, må man skifte i Tinglev. Alligevel tager det ikke som anført 6 timer at komme fra København til Tønder med lyntoget, men kun 5 timer og 10 minutter. Rejsetiden til Tinglev er heller ikke 5 timer 21 minutter, men kun 4 timer 34 minutter. Ved en lille efterforskning er det lykkedes at finde de i Trap anførte rejsetider i vinterkøreplanen, der trådte i kraft for tre år siden, i september 1963. Forfatteren måtte have kunnet finde en anden løsning end at desorientere læserne i september 1966, da hans jernbanebillede når ud til offentligheden.

Bjørn Svensson.

Poul Kürstein: Mens Kalle var i krig. Skandia. Kr. 19,75.

Det nystartede forlag i Flensborg, Skandia, som har adresse fælles med den danske boghandel i Flensborghus, har valgt en bog af den nyudnævnte

bibliotekslektor Poul Kürstein til premierebog.

Det smukke, lille skrift, »Mens Kalle var i krig«, er for et par år siden udgivet som privattryk under navnet »Tidehverv«, men det fortjener absolut at kendes af flere, end det dengang nåede ud til.

Poul Kürstein fortæller i det for ham så karakteristiske sprog om større og mindre oplevelser i hans bibliotekstid i Flensborg omkring krigens ophør. Om bibliotekets få og højt skattede lånere, om den isnende kulde, der bor i gennemkolde bøger, om det man kunne købe og især ikke købe for sine dyre mark. Og han fortæller om en ung, værnepligtig pige, der flygtede fra sin tjeneste ved et luftværnsbatteri ved Hamborg og gik over grænsen til Danmark nytår 1945. Kürstein lægger ikke skjul på sin sympati for pigens faneflugt, men indrømmer samtidig nødvendigheden af, at den enkelte inden for mindretallet ofrede sig for den fælles fremtid, også når det gjaldt livet i en krig, som ikke var deres.

Han fortæller om slægten Büchert, og det gør han som venteligt med mange mærkelige idéassociationer, og om Villa Venligst og dens højst usædvanlige og yderst selvhjulpne beboere. Han overbeviser læseren om, at det store flertal af almindelige tyskere vitterlig ikke kendte den bitre sandhed om koncentrationslejrene under krigen, og han har en vidunderlig beretning om sine kontroverser med de engelske myndigheder, da de skulle sørge for ro og orden i sommeren 1945. Og endelig er der et slutkapitel om de tre sprog, dansk, tysk og plattysk, fyldt med pudsige eksempler, ældre og nyere, på misforståelser.

Bogen er tilegnet generalsekretæren i Sydslesvigsk Forening Hans Ronald Jørgensen, fordi han – alle særlige og personlige ejendommeligheder til trods – er et godt udtryk for det bedste i det unge slægtled, som trodsede nazismen og i 1938 stod rede til at virke for hjemstavnen.

ibs.

**Andels-
Svineslagteriet
i Kolding**

Grundlagt 1888

**Grænselandets liv
grænselandets sang**

møder De i

Tydske Tidende

Syd- og Sønderjyllands store blad

HADERSLEV BANK

AKTIESELSKAB

Paul Thomsen

Krusaa

*Kolonial, spirituosa, køkkenud-
styr, trikotage, herreekvipering*

**Besøg
landsdelens
museer**

Strik til hele familien

... men husk det skal være

mølægte

**Sønderborg
GARN**

BOGTRYK . OFFSET . BOGBIND

Th. Laursens Bogtrykkeri

Jernbanegade 8, Tønder tlf. 2 15 50

Ladelund

Landbrugs og Mælkeriskole

Brørup station

**Sønderjyllands
Kreditforening**

Haderslev

**Sønderjydsk
Tæppefabrik**

*A. R. Kjærby A-S
Højer*

Graasten Bank $\frac{1}{2}$

GRAASTEN

$\frac{1}{2}$ Sønderjydsk Frøforsyning

Frøavl & Frøhandel

Aabenraa

Restaurant **Grænsen**

C. Heiselberg
Krusaa

Hejmdals

BOGTRYKKERI

AABENRAA TLF. (046) 2 31 32

**Spare- og Laanekassen
for Hobro og Omegn**

HORSENS HAVN

- Mange moderne stykegodskraner
- 7,00 m vanddybde
- Havnen kan besejles dag og nat
- Store arealer ved kaj og jernbanespor ledige til udleje

Paasch & Larsen, Petersen

Aktieselskab

Horsens - Telefoner: 207 - 807 - 808

Aldrig læste bøger er død kapital Byt til andre bøger eller sælg

Se BOGBØRSEN på omslagets anden side.

Tønder Landmandsbank A/s

Kontorer i Tønder - Skærbæk - Ballum - Brede - Brøns - Bylderup Bov
Frifelt - Højer - Tinglev - Visby

BUGAARDS

Boghandel

Vi har altid det bedste af den nye og den ældre litteratur på hylderne

Haderslev - tlf. 2 25 71

Støt

vore

annoncører

Tilbud og efterlysninger
så BOGBØRSEN
Optages gratis for abonn.
på Sønderjysk Månedsskrift

Morsø Støbogs

Aktieselskabet

N. A. Christensen & Co.

Kongelig Hofleverandør
NYKØBING MORS

GRAM

KØLEANLÆG

BRØDRENE GRAM A/S • VOJENS

Sønderjysk Månedsskrifts adresse: H. P. Hanssensvej 9, Haderslev. Redaktørernes adresser: Viceskoleinspektør W. Christiansen, Brorsonsvej 37, Tønder. Viceskoleinspektør Chr. Stenz, Tøndervej 173, Åbenrå. Cand. polit. Inger Bjørn Svensson, H. P. Hanssensvej 9, Haderslev. - Tryk: Th. Laursens Bogtrykkeri, Tønder.